

НОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ТЕКСТІ

У статті аналізуються фразеологічні одиниці німецької мови з точки зору нормативності та варіювання їх інформаційного потенціалу, стилістичного забарвлення і прагматичної направленості.

Інтерес до вивчення особливостей та закономірностей функціонування фразеологічних одиниць (ФО) у відрізках, більших ніж, речення, зумовлений намаганням дослідити певні модифікації структурного і семантичного складу ФО, що відбуваються на рівні комунікації. Актуальним у цьому плані виявляється аналіз нормативності та допустимих меж варіювання ФО у тексті.

Метою статті є дослідження впливу контексту та його складових на специфіку актуалізації різних аспектів фразеологічного значення.

Об'єктом аналізу є фразеологічні одиниці німецької мови з точки зору нормативності та варіювання їх інформаційного потенціалу, стилістичного забарвлення і прагматичної направленості.

Про актуальність дослідження свідчить значна кількість наукових праць, присвячених вивченню особливостей функціонування ФО у тексті, нормативності та певних меж їх варіювання. Шт. Ельшпас, В. Фляйшер, І. Чернишева визначають норму у фразеології як правило або сукупність правил, що регулюють процес створення і функціонування ФО [1; 2; 3]. З поняттям норми пов'язане поняття варіантності. Варіантність ФО зумовлена можливістю вираження одного значення різними засобами, але підпорядкована нормі, яка обмежує відхилення від певного зразка [4: 23]. Т. Шіппан розглядає норму і варіантність лексики на трьох рівнях: на рівні мовних одиниць, на рівні тексту і на рівні функціональних різновидів мови [5: 112]. Ми вважаємо цей підхід конструктивним при вивченні норми і варіантності фразеології.

На рівні мовних одиниць нормативні ФО є стійкими словесними комплексами одиниць різних структурних типів з одиничним зчепленням компонентів, значення яких виникає у результаті повного або часткового семантичного перетворення компонентного складу [2: 16]. Однією з основних ознак ФО є стійкість, яка включає стійкість уживання ФО, їх структурно-семантичну, морфологічну, синтаксичну стійкість, а також стійкість значення і компонентного складу ФО. Проте стійкість на мовному рівні не є абсолютною і пов'язана з варіантністю, тому що ФО можуть мати лексичні, морфологічні, синтаксичні та інші різновиди, тобто фразеологічні варіанти. Наприклад, лексичні варіанти ФО виникають за рахунок варіювання компонентного складу: *eine gute (feine) Nase für etwas haben* розм. "мати добрий нюх на що-небудь". Граматичні варіанти створюються шляхом морфологічних і синтаксичних видозмін ФО: *blaue Jungen (Jungs)* розм. "матроси", *ein dunkler Punkt (der dunkle Punkt)* "пляма, те, що ганьбить кого-небудь". Мовні варіанти ФО є загальноживаними, вони фіксуються словниками та становлять кодифіковану норму сучасної німецької мови.

На рівні тексту ФО стають носіями образності, тому що більшість із них мають емоційно-експресивне забарвлення, яке є одним із компонентів значення ФО. Під експресивним забарвленням ми розуміємо елементи внутрішньої форми ФО, завдяки яким ФО отримує більшу виразність при позначенні речі або явища, ніж відповідні за значенням слова чи словосполучення. Наприклад: *Er ist dumm.* "Він дурний." та *Er hat Stroh im Kopf.* розм. "У нього голова половою набита". Завдяки емоційному забарвленню ФО передають у своєму змісті разом із денотативним значенням відтінки почуттів, настрою, ставлення мовця щодо предмета висловлювання (позитивні, негативні, іронічно забарвлені відтінки та ін.). Наприклад, *jmd hat ein gutes Herz* "добра, чуйна людина", *jmd hat ein kaltes Herz* "людина холодна, байдужа". Живання ФО у тексті дозволяє не тільки точніше передати думку, але й виразити різноманітність почуттів людини, дати суб'єктивну оцінку об'єктивних подій, зробити текст образним та виразним. Намагання автора досягти більшого смислового ефекту, більшої виразності й емоційного впливу на читача, викликати у нього різні образні асоціації зумовлює використання засобів і прийомів, які посилюють експресивність і емоційність ФО у тексті.

До найпростіших із таких засобів належать морфологічні перетворення компонентів, зокрема вживання прикметника або прислівника у порівняльному або найвищому ступені замість нормативно прийнятого звичайного ступеня порівняння:

"Und wieder im Dunkeln nimmt sie sich vor, von nun an nett zu sein, und sie stöhnt und barmt, jetzt helfe es nicht mehr, ich müsse ihn noch kürzer halten" [6: 77].

Розповсюдженим засобом посилення емоційно-експресивного забарвлення у тексті є заміна компонента більш виразним синонімом, який точніше передає зміст, наприклад *gut im Zeuge sein* "жити в достатку":

"Da steht ihr ja herrlich im Zeuge, was mir lieb ist" [7: 84].

Експресивність ФО підвищується й у випадку "вклинювання", тобто введення додаткового компонента-означення до субстантивного компонента, наприклад *jmdm ein Theater machen* "учинити скандал, зробити сцену":

"Sie hat die Blumen so aufgefaßt, wie ein vernünftiger Mensch es tun sollte. Anstatt langes Theater zu machen, ist sie da" [6: 91].

"Sie erwartet, dass ich jetzt ein wildes Theater mache" [6: 97].

До синтаксичних засобів підвищення емоційно-експресивного забарвлення ФО слід віднести зміну нормативного порядку компонентів у реченні. Вибір порядку слів визначається комунікативним членуванням речення, зв'язками усередині понадфразових єдностей, ритмом та іншими факторами. Нормативний, нейтральний

порядок компонентів дієслівних ФО у реченні диктується загальними закономірностями побудови речення у німецькій мові. Ці закономірності позначаються на порядку компонентів ФО, зумовлюючи, наприклад, їх дис-тантне розташування у реченні. Проте особливий порядок компонентів ФО, розрив компонентів у реченні ста-ють у певній ситуації експресивно значущими та слугують засобом вираження певного емоціонального стану мовця. Так, *Akkusativobjekt* особливо підкреслюється в тому разі, коли він стоїть на першому місці. Ця закономірність стосується і ФО [4: 31].

Внутрішня напруга, схвильованість передається не тільки через уживання певної ФО (*jmdm einen Floh ins Ohr setzen* "розхвилювати, стривожити кого-небудь"), але й через побудову речення: нейтральний порядок ком-понентів порушується, перше місце займає компонент у знахідному відмінку:

"Den Floh hat ihm so ein Weib ins Ohr gesetzt" [7: 68].

Емоціонально-експресивний ефект висловлювання може посилюватися у тексті насиченням його кількома ФО, тобто своєрідними фразеологічними ланцюжками, які створюються за допомогою різних мовних засобів:

1. Повтор ФО: *"Ich kenne ihn seit über dreißig Jahren, ich weiß, dass er jeden über Ohr haut oder wenigstens über Ohr zu hauen versucht. Das gehört einfach zu seinem Lebensstil, ich glaube, er denkt sich nicht einmal etwas dabei. Doch ich kalkuliere das ein, wenn ich mit ihm zu tun habe. Es gibt immer noch Menschen, die über Ohr gehauen werden, und andere, die über Ohr hauen. Die einen bringen es zu etwas, die anderen nicht"* [8: 118].

2. Варіюваний повтор: *"Egon sieht seine Frau verstört an: "Daraus kann man nur doch keinen Strick drehen!" Cornelia lächelt: "Wenn ich dich halte, kann dir freilich niemand einen Strick aus dieser Geschichte drehen"* [9: 51].

3. Синонімічне підхоплення: *"Und deswegen falle ich auf die Nase, brichst du dir das ganze Genick"* [9: 69]. *Mit etwas auf die Nase fallen* "зазнати крах, фіаско, оскардитися", *sich das Genick brechen* "скрутити собі шию, по-губити себе, зазнати крах". При синонімічності одиниць другий фразеологізм відзначається більшою інтенсив-ністю, яка посилюється за рахунок оказіонального компоненту *ganz* і протиставлення семантики слів *Nase* – *Genick*. Синонімічні ФО виконують тут роль антитези, протиставляються за ступенем інтенсивності дії.

4. Антонімічні відношення: *"Manchmal hast du ja Rosinen im Schödel, Andy, aber hin und wieder auch nur ausgedroschenes Stroh! Cornelias leises und ein wenig boshafes Lachen begleitet diese Auslassung"* [9: 80]. *Rosinen im Kopf haben* розм. "носитися з планами, марити чимось, високо націлюватися", *jmd hat Stroh im Kopf* розм. "у ко-гось голова половою набита, він дурний як пробка". Протиставлення посилюється контамінацією антонімічних ФО й оказіональним компонентом *ausgedroschen* "вимолочений", який підкреслює образ пустоти, мізерності думки.

Одним із сильних засобів підвищення емоціонально-експресивного забарвлення ФО і тексту в цілому є по-двійна актуалізація ФО, тобто обігрування прямого і переносного значення ФО або одного з його компонентів. Наприклад:

"Leo Fall konnte bei schlechter Laune sehr bissig werden. Einmal legte ihm ein angehender Komponist sein jüngstes Werk zur Beurteilung vor. Stirnrunzelnd sah Fall sich die Noten an und schüttelte den Kopf. Der junge Mann gab sich aber nicht geschlagen und versicherte eifrig: "Ich habe noch andere Eisen im Feuer!" "So?" – hinhnte Fall. "Dann nehmen Sie doch die Eisen heraus und legen diese Kompositionen ins Feuer" [10: 19].

У наведеному прикладі актуалізується як значення ФО *noch Eisen im Feuer haben* "мати інші плани, проек-ти", так і пряме значення слів *Eisen* та *Feuer*, що не тільки посилює образність, але й надає виразу іронічний відтінок, створює в тексті комічну напругу. Інший приклад:

"Sie kommen gar nicht auf den Gedanken, dass ihnen einmal etwas misslingen könnte. Sie kennen keine Skrupel und gehen ihren Weg – sie sitzen so fest im Sattel, dass sie sogar noch vorwärts kömen, wenn man ihnen das Pferd darunter wegnehmen würde" [7: 122].

Одночасне обігрування прямого і переносного значень іменника *Sattel* реалізується тут за рахунок його асо-ціації зі словом *Pferd*, що дозволяє досягти більшої експресивності ФО.

Зміни у структурі ФО при збереженні основного образу призводять до порушення передбачення компонентів ФО у мовленні. Передбачення зумовлюється стійким характером структури та компонентного складу ФО і означає, що поява у тексті одного компонента або кількох компонентів припускає появу наступного компонен-та або компонентів. Порушення передбачення, відоме у стилістиці як "ефект обманутого очікування", створює додатковий емоціонально-експресивний ефект. Він виникає, наприклад, при введенні додаткових компонентів, при заміні постійних компонентів, при контамінації ФО: *"Ich halte nur meine Augen und Ohren offen"* [9: 87]. У цьому прикладі порушена нормативна мовна сполучуваність у ФО *die Augen offen halten* і *die Ohren auf-tun*. Але "ефект обманутого очікування" дозволяє акцентувати увагу читача на змісті й емоціональній інтонації ФО, по-силити її виразність і тісніше зв'язати її з конкретною ситуацією.

Таким чином, експресивність та інформативність ФО може підвищуватися за рахунок модифікації ФО. Складна компонентна структура ФО дозволяє застосовувати як граматичні, так і лексичні засоби для їх пере-творення: варіювання морфологічних форм, компонентні зміни, розширення складу одиниці, контамінацію та ін.

У системі мови експресивні одиниці можуть не мати емоціонального забарвлення, проте у тексті емоціона-льність і експресивність дуже часто взаємодіють, їх посилення відбувається одночасно. Інколи модифікації призводять до зміни емоціонального забарвлення: позитивні оцінки змінюються негативними, іронічними. Мо-дифікована ФО стає засобом посилення емоціонального ефекту висловлювання або засобом створення комічної напруги в тексті. У всіх випадках модифікована ФО є відступом від тієї мовної кодифікованої норми, яка закрі-плена загальним уживанням і зафіксована у словниках. Що ж можна вважати нормою реалізації ФО у тексті?

Очевидно, перш за все нормою є саме вживання ФО у художньому тексті незалежно від їх приналежності до нейтрально-нормативних або стилістично забарвлених одиниць. Несуттєвою є і кількість ФО на якусь умовну одиницю тексту, тут важлива їх відповідність. На думку Х. Бургера, нормативною є узуальна актуалізація ФО, тобто використання без зміни їх форми і словникового значення [4: 80]. Складнішою виявляється оказіональна актуалізація ФО, яка зв'язана зі змінами їх формального і семантичного характеру, тобто з відхиленнями від мовної норми. Слід зазначити, що ці порушення норми мають системний характер. Їх системний характер проявляється в тому, що вони певним чином дублюють типи варіантів ФО на рівні мовних одиниць, наприклад, морфологічні і лексичні варіанти, хоча між відповідними варіантами і варіантами на рівні мовних одиниць існує суттєва відмінність. Так, лексичні варіанти на рівні мовних одиниць чітко фіксовані, у той час як на рівні тексту заміна компонентів досить вільна і диктується не тільки і не стільки системними зв'язками компонентів, скільки контекстом, у якому реалізується ФО. Наприклад, у романі Г. Гессе "Der Steppenwolf" у ФО *auf groÙem FuÙ leben* "жити з розмахом" *groÙ* замінюється на *klein*: "*Er lebt ja auf kleinem FuÙe*" [11: 56]. Антонімічна заміна компонентів призводить до утворення оказіонального варіанту ФО із протилежним значенням "жити скупю".

Аналізуючи поняття лексичної норми на рівні мовних одиниць і на рівні тексту, Х. Бургер, Р. Келлер відзначають суттєву відмінність між ними: на рівні тексту поняття норми охоплює не характеристику слова або іншої мовної одиниці, а принципи відбору і організації слів та інших мовних одиниць у тексті [4; 12]. Усі відхилення від мовної норми вважаються засобом стилістичного різноманіття мовлення, тобто стають нормою. Об'єднання "нормативних" і "ненормативних" мовних одиниць виступає таким чином варіантом норми на рівні художнього тексту. На нашу думку, таке визначення норми на рівні художнього тексту є цілком доречним і у фразеології. Випадки оказіональної модифікації ФО, зумовлені текстом, стилістичними і комунікативними завданнями, які мають системний характер, можна розглядати не як порушення норми, а як варіанти норми на рівні тексту. Це стосується, наприклад, морфологічних змін ФО, заміни компонентів, уклінювання, контамінації і подвійної актуалізації. Навмисно перетворені ФО виступають мовленнєвими виразними засобами, наприклад, засобами гумору, сатири, іронії.

Якщо виходити із визначення норми як правил, які регулюють процес створення і функціонування ФО, то слід визнати наявність правил, що дозволяють зміну ФО під впливом тексту з певними стилістичними і комунікативними цілями. Норма не абсолютна, мінлива, і це відображається у тексті. Межі нормативності, допустимі межі варіювання ФО у тексті вимагають подальшого дослідження.

У цій статті поставлене питання щодо норм реалізації ФО у тексті і зроблена спроба обґрунтувати необхідність нового підходу до норми і варіантності у фразеології. Матеріал дослідження дозволяє зробити висновок, що варіантність ФО у тексті відображає певні тенденції у фразеології, що зміни ФО у тексті мають системний характер і дозволяють аналізувати варіантність норми на рівні тексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Elspaÿ St. Phraseologische Gebrauchsauffälligkeiten im Urteil von Sprachbenutzern. In: Beiträge zur Phraseologie und Sprichwortforschung aus dem Westfälischen Arbeitskreis. – Essen: Schneider Verlag Hohengehren GmbH, 2002. – S. 127-160.
2. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. – Тьbingen: Niemeyer, 1997. – 342 S.
3. Чернышева И.И. Фразеология современного немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1980. – 270 с.
4. Burger H. Normative Aspekte der Phraseologie. – Тьbingen: Niemeyer, 1987. – 110 S.
5. Schippan Th. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. – Тьbingen: Niemeyer, 2002. – 305 S.
6. Bull H. Die Ansichten eines Clowns. – Харків: Ранок-НТ, 2003. – 288 с.
7. Wolf Chr. Medea. Stimmen. – Mohndruck, Gütersloh: Luchterhand Literaturverlag GmbH, 1996. – 235 S.
8. Dyrrenmatt F. Der Richter und sein Henker. Der Verdacht. – Moskau: Tsitadel, 2000. – 237 S.
9. Schneider H. Tatort Centrum. – Moskau: Tsitadel, 2000. – 125 S.
10. Cherubim D. Fehlerlinguistik. Beiträge zum Problem der sprachlichen Abweichung. – Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 1980. – 180 S.
11. Hesse H. Der Steppenwolf. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2004. – 278 S.
12. Keller R. Sprachwandel. – Berlin: Verlag Enzyklopdie, 1990. – 240 S.

Матеріал надійшов до редакції 16.04.2005 р.

Соколовская С.Ф. Нормы реализации фразеологических единиц в тексте.

В статье анализируются фразеологические единицы немецкого языка с точки зрения нормативности и варьирования их информационного потенциала, стилистической окраски и прагматической направленности.

Sokolovska S.F. Norms of realization of phraseological units in the text.

The article deals with phraseological units of the German language being analysed from the point of normative regulation and modification of their information potential, their stylistic and pragmatic components.